

**МОВНИЙ ЛАНДШАФТ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ:
УКРАЇНСЬКА МОВА, РОСІЙСЬКА МОВА, «СУРЖИК»
(уживання — мовна компетенція — національне
позиціонування) ¹**

У статті, яка ґрунтується на даних соціологічного опитування 1400 респондентів у містах центральних областей України, розглядається функціонування в цьому ареалі трьох мовних кодів — (власне) української мови, російської мови і українсько-російського змішаного мовлення (УРЗМ) з особливою увагою до останнього — з погляду ставлення до них опитуваних та їхніх оцінок. Згідно з цими оцінками, обсяги використання української мови в побуті виявляють спадну градацію, але в ослабленій формі в напрямі із Заходу на Схід при різкішій спадній градації від Центру на Північ (білоруський і російський кордони) та на Південь (області, що виходять до Чорного моря). Навпаки, обсяги використання УРЗМ і російської мови демонструє спадна градація Схід — Захід. Однак за винятком трьох східних областей (Харківської, Дніпропетровської і Сумської) усюди переважає (власне) українська мова, а в трьох зазначених ареалах, за оцінками респондентів, — російська мова (Харківська область) або суржик. Очевидні преференції респондентів щодо цих трьох кодів співвідносяться при цьому не з їхніми явними компетенціями у володінні українською та російською мовами. З огляду на нинішній воєнний конфлікт між Росією і Україною ставилося також питання щодо взаємозв'язку користування українськими респондентами певним мовним кодом з їхнім самопозиціонуванням стосовно Росії і росіян. При цьому переважна більшість заявила про себе як про самостійну величину, що найвиразніше виявилось щодо «національності», дещо меншою мірою щодо «етносу» і найменшою мірою (але все-таки більшістю) щодо «культури». Взаємозв'язку їхнього ставлення до Росії і росіян з преференціями щодо вибору ними мовного коду в повсякденному житті не виявилось. Констатовано також, що російську мову та суржик респонденти переважно не сприймають як явну загрозу для української культури. Отже, немає підстав говорити про наявність у масовій свідомості населення обстежуваних регіонів ознак мовного конфлікту або навіть «війни мов».

Ключові слова: мовна ситуація в Україні, українсько-російська двомовність, українсько-російський «суржик», ставлення до мови (мов), мовна ідентичність.

1. Вступ. Україну, як відомо, загалом розглядають як двомовну країну — українсько- і російськомовну. Існує також стереотип певного географічного роз-

¹ Текст пропонованої статті є розширеною версією статті німецькою мовою: *Hentschel G., Taranenko O. Die Sprachenlandschaft der Zentralen Ukraine: Ukrainisch, Russisch, «Suržyk» (Verwendung — Kompetenz — nationale Positionierung) // Die Welt der Slaven.— 2015.— Bd 60.— S. 248–275.* Автори висловлюють щире вдячність Я.-П. Целлерові, Т. Менцелєві та А. Райс за цінні зауваження до тексту статті. Пропонована праця є першою публікацією в рамках проекту «Варіативність і стабільність у змішаному субстандарті в умовах широких та стабільних у часі мовних контактів: українсько-російське змішане мовлення в Україні (у порівнянні з білорусько-російським змішаним мовленням у Білорусі)», у якому співпрацюють автори. Цей проект має підтримку Благодійного фонду імені Фріца Тіссена.

поділу функціонування обох цих мов у країні: українська мова переважає на Заході, російська — на Сході, а якщо більш диференційовано, то Захід і Центр є переважно українськомовними, а Схід і Південь — переважно російськомовними. Саме цю географічну схему не останньою мірою активно використовує Москва в нинішньому конфлікті між Україною і Росією. Слід, однак, чітко усвідомлювати, що тут можна говорити не так про схематичну дихотомію, як про градуальні відмінності в неодномовній країні (це стосується як суспільства в цілому, так і окремих його представників).

Україну можна також розглядати під певним кутом зору як «тримовну» країну², оскільки в ній у соціолінгвістичному плані можна констатувати наявність не лише двох окремих (національних) мов, але також і третього мовного коду, третього ідіому — певної суміші елементів і структур перших двох ідіомів. Цей мовний код є важливим не тільки через те, що ним надзвичайно часто послуговуються, він має навіть власну назву — «суржик», яка відома майже кожному українцеві. Це означає, що «суржик» є категорією не лише наукового дискурсу, а й широких верств звичайних носіїв мови, тобто категорією «народної лінгвістики»³. Виникнення цього коду як досить масового явища звичайно пов'язують з поширенням із другої половини XIX ст. і особливо вже в радянський період російської мови як соціально домінантної мови в українському суспільстві⁴. Особливу роль при цьому відігравала також міграція українського сільського населення до міст у загальному контексті індустріалізації та пов'язаної з нею урбанізації. У цьому процесі автохтонні діалектні різновиди української мови відігравали роль субстрату, а російська літературна мова — роль суперстрату. Адаптом слід вважати, з одного боку, українську літературну мову, яка не мала домінантних позицій у суспільстві до 1991 року, а в Радянському Союзі (за винятком періоду українізації 20-х років) набула ознак значною мірою маргіналізованої, і, з другого боку, ті соціальні субваріанти російської мови, які поширювалися разом з робітниками-мігрантами з традиційного російського мовного простору. Вплив цих чинників на «суржик» є, звичайно, різним у плані часу, простору та соціальних структур. Уже можна вбачати навіть певну стабілізацію цієї «суміші» в певних регіонах мовного простору України⁵, хоча це питання ли-

² Пор. аналогічно щодо білоруської мови: *Hentschel G., Kittel B. Weißrussische Dreisprachigkeit? Zur sprachlichen Situation in Weißrussland auf der Basis von Urteilen von Weißrussen über die Verbreitung «ihrer Sprachen» im Lande // Wiener Slawistischer Almanach.— 2011.— Bd 67.— S. 107–135.*

³ Предметом майбутнього нашого дослідження, в основі якого лежить той самий проект, що і в пропонованій статті, має стати те, як окремі нефахівці визначають для себе категорію «суржик»: чи вони справді, як більшість мовознавців, завжди розуміють під останнім змішане мовлення з українських і російських елементів та структур або ж це для них узагалі відхилення від «зразкової» української мови.

⁴ Див., зокрема: *Taranenko O. Ukrainian and Russian in contact: attraction and estrangement // Intern. Journ. of the Sociology of Language.— 2007.— Vol. 183.— P. 119–140.* Звичайно, змішування структурних елементів обох мов розпочалося значно давніше. Зразки мовлення з ознаками змішування одиниць української та російської мов існували вже з кінця XVIII ст. Ми, однак, виходимо з того, що поява «суржику» (як правило, в його усній формі реалізації) як одного з помітних явищ на мовній карті України припадає вже на час, коли стає очевидно, що він сформувався як засіб комунікації широких мас мовців в Україні, а також як основний використовуваний код у багатьох сім'ях і, відповідно, як код першої мовної соціалізації для дітей у цих сім'ях. Це означає, що як певний різновид національної мови «суржик» може розглядатися лише тоді, коли він передається всередині сім'ї від покоління до покоління.

⁵ Пор.: *Taranenko O. Ukrainisch-russischer Suržyk: Status, Bewertungen, Tendenzen, Prognosen // Trasjanka und Suržyk — gemischte weißrussisch-russische und ukrainisch-russische Rede. Sprachlicher Inzest in Weißrussland und der Ukraine? / G. Hentschel, O. Taranenko, S. Zaprudski (Hrsg.).— Frankfurt/M., 2014.— S. 265–280; Менцель Т., Хентшель Г. Вплив російської*

пається ще емпірично недостатньо доведеним з огляду на відсутність на сьогодні всіх всеохопних соціолінгвістичних досліджень цього мовного явища⁶.

Український «суржик», як і його білоруський відповідник «трасянка»⁷, є більшою або меншою мірою негативно маркованими у своїх країнах, особливо у сприйнятті національно зорієнтованої інтелігенції. У «суржику» вбачають загрозу не лише для нормативних структур української мови, але й навіть для самого її існування⁸. «Суржик», як висловився відомий український письменник Юрій Андрухович, — це «кровозмісне дитя білінгвізму»⁹. У пропонуваному дослідженні ми користуємося замість негативно маркованої назви «суржик» нейтральним терміном «українсько-російське змішане мовлення» (далі — УРЗМ). При цьому слід мати на увазі, що в цьому змішаному варіанті накладаються конвенціоналізоване («fused lect») і спонтанне («code mixing») змішування¹⁰, оскільки обидві мови-донори — українська й російська — використовуються в суспільстві дуже активно.

Нерідко вважають, що УРЗМ особливо послугуються в Центральній Україні, тоді як на Заході явно переважає (власне) українська мова, а на Сході й Півдні — російська. Пропонується розвідка є дослідженням соціолінгвістичного характеру щодо оцінювання мовцями поширеності трьох кодів — української мови, російської мови та УРЗМ — у цільовому ареалі, яким є Центральна Україна в розширеному розумінні. Відповідно до такого розуміння, до Центральної України входить також Хмельницька область, яку при традиційному поділі України на три частини зараховують до Заходу, а також Харківська і Дніпропетровська області, що їх звичайно відносять до Сходу і Південного Сходу. Хоча

мови на флективну морфологію білорусько-російського та українсько-російського змішаного мовлення // *Мовознавство*. — 2014. — № 1. — С. 32–57.

⁶ Частина дослідників (див., наприклад: *Масенко Л.* Суржик: між мовою і язиком. — К., 2011. — С. 31–32, 72–73) говорить про «суржик» тільки як про безсистемний і «хаотичний» мовний феномен (див. критичний аналіз подібних поглядів як щодо білоруської «трасянки», так і щодо українського «суржику»: *Hentschel G.* «Trasjanka» und «Suržyk» — zum Mischen von Sprachen in Weißrussland und der Ukraine: Einführung in die Thematik und Ausblick auf den Band // *Trasjanka und Suržyk ...* — S. 1–26; *Hentschel G.* On the systemicity of Belarusian-Russian Mixed Speech: the redistribution of Belarusian and Russian variants of functional words // *Trasjanka und Suržyk ...* — S. 195–220; *Hentschel G.* Zwischen Variabilität und Regularität, «Chaos» und Usus: Zu Lautung und Lexik der weißrussisch-russischen gemischten Rede // *Variation und Stabilität in Kontaktvarietäten: Beobachtungen zu gemischten Formen der Rede in Weißrussland, der Ukraine und Schlesien / G. Hentschel (Hrsg.)*. — Oldenburg, 2013 [Studia Slavica Oldenburgensia, Bd 21]. — S. 63–99; *Flier M. S.* Surzhyk: The rules of engagement // *Harvard Ukrainian Studies*. — 1998. — Vol. 22 — P. 113–136; *Тараненко О.* 2013. Варіантність vs. стабільність у структурі українсько-російського «суржику» (УРС): сукупність ідіолектів vs. соціолект // *Variation und Stabilität...* — S. 27–62).

⁷ «Трасянка» була, зокрема, предметом дослідження одного зі співавторів цієї статті Г. Хентшеля та соціолога Б. Кіттеля (Відень) у межах наукового проекту «Трасянка в Білорусі — “змішаний варіант” як продукт білорусько-російських мовних контактів. Мовне структурування, соціологічні ідентифікаційні механізми та соціоекономіка мови», фінансованого добродійним фондом «Фольксваген». На цей проект ми будемо неодноразово посилається для порівняння. З повним списком публікацій і документованим підтвердженням результатів дослідження можна ознайомитися: <https://uni-oldenburg.academia.edu/GerdHentschel>.

⁸ Див., наприклад: *Антисуржик / За ред. О. Сербенської*. — Л., 1994. — С. 5–10; *Масенко Л.* Значч. праця. — С. 36–37, 73–87.

⁹ Див. про це, а також про аспекти культурної конотації цього мовного явища: *Ставицька Л., Труб В.* Суржик: суміш, мова, комунікація // *Українсько-російська двомовність: Лінгвосопіокультурні аспекти / За ред. Л. О. Ставицької*. — К., 2007. — С. 31–120.

¹⁰ Див. про це: *Auer P.* From code switching via language mixing to fused lects: Towards a dynamic typology of bilingual speech // *Intern. Journ. of Bilingualism*. — 1999. — Vol. 3. — P. 309–332.

південні області, які виходять до Чорного моря, і прикордонні області Заходу й Сходу, а також прикордонні частини Житомирської, Київської, Чернігівської та Сумської областей не залучаються до аналізу, відзначений тут Центральноукраїнський цільовий ареал займає площу близько 1000 км максимальної протяжності із заходу на схід і майже 500 км — з півночі на південь. Отже, йдеться про велику частину території всередині України, яку жодним чином не можна вважати гомогенною в плані її мовної ситуації, де — на відміну від областей, які не входять до цієї території, — слід брати до уваги активне функціонування всіх трьох зазначених мовних кодів. Тому мова йде про те, що в цьому ареалі потрібно перевірити внутрішню диференціацію використання цих кодів, тобто їхнє співвідношення в одинадцяти областях (подаємо їх за алфавітом): Вінницькій, Дніпропетровській, Житомирській, Київській, Кіровоградській, Полтавській, Сумській, Харківській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській. На цій території УРЗМ має бути дослідженим з погляду як мовної соціології, так і соціолінгвістики.

Пропонована розвідка є першим аналізом соціолінгвістичного «закритого» опитування 1400 респондентів, проведеного в липні 2014 р.¹¹ Крім відзначеного обмеження ареалу, існує ще й обмеження щодо отримання даних з огляду на те, що великі міста в Україні звичайно не розглядаються як типове середовище функціонування УРЗМ, тому три міста — Київ, Харків і Дніпропетровськ — виключено зі збору даних. Збір даних не проводили також у сільській місцевості — як території поширення автохтонних діалектів. Отже, йдеться про респондентів з міст, за винятком трьох вищезгаданих.

2. Перший огляд: первинний (базовий) повсякденний мовний код. З-поміж 1400 залучених респондентів 1343 (95,9 %) засвідчують свою належність до української національності, незначна частина — до етнічних росіян¹². З погляду респондентів — етнічних українців українська мова є домінантною в їхньому повсякденному житті (див. далі рис. 1а). 38,3 % з них стежать, як вони вважають, щоб у їхньому спілкуванні функціонувала «чиста форма» української мови, 24,3 % допускають, щоб в останній з'явилися деякі російські слова (словоформи). Російська мова як первинний мовний код відіграє явно меншу роль: 9,3 % респондентів вважають, що практикують її в «чистій формі», 5,1 % — у дещо змішаній формі, тобто з деякими українськими словами. Майже чверть (23 %) опитаних визнають первинним кодом у їхньому повсякденному житті УРЗМ, яке значною мірою охоплює як українські, так і російські слова (словоформи).

¹¹ Опитування проводили наші партнери з Центру соціальних та маркетингових досліджень «SOCIS» (м. Київ). З огляду на закриті опитування (на основі поданих варіантів відповідей) виявлено близько 100 респондентів, які підтверджують часте, якщо не постійне використання ними УРЗМ. З ними слід проводити так звані глибокі інтерв'ю (з відкритими відповідями на запитання), які, по-перше, потрібно опрацьовувати з погляду соціології, а по-друге, вони можуть бути у фрагментах з «виразним УРЗМ» корпусним матеріалом для аналізу кризі призму контактної лінгвістики. Результати таких інтерв'ю мають потім зіставлятися з даними спонтанних сімейних розмов на основі УРЗМ, які опрацьовуються в межах проекту «Флективно-морфологічні нерегулярності в «актуальних» контактних варіантах північнослов'янських мов», що має підтримку Німецького науково-дослідного об'єднання. Керівником названого проекту є один зі співавторів цієї статті — Г. Хентшель.

¹² «Національність» зазначалася раніше в радянських паспортах. Сьогодні її слід розуміти скоріше як відчуття особою своєї етнічної належності, хоча національність, як відомо, не обов'язково збігається з цим відчуттям. В українських паспортах від початку 1990-х років національність більше не зазначається, однак вона фігурує, наприклад, у переписках населення.

Постає питання, яку слід обрати інтерпретацію терміна УРЗМ — ширшу чи вужчу. При широкій інтерпретації до УРЗМ можна було б зараховувати й відповіді українською / російською мовами, що містять (у міру потреби) «вкраплення» деяких слів з іншої мови. Але ми в дослідженні цього не робимо, зараховуючи такі відповіді або до української, або до російської мов, оскільки саме такий підхід, безперечно, більшою мірою збігається з розумінням респондентами характеру їхнього мовлення. Відповідно ми обираємо вужчу інтерпретацію УРЗМ. Тому на поданому нижче рис. 16 на основі тривимірної шкали узагальнено результати відповідей респондентів української національності, де не проводиться розмежування між українською / російською мовами в «чистій формі», з одного боку, і «вкрапленнями» деяких слів з іншої мови, — з другого (див. рис.1) ¹³. Таким чином, первинним мовним кодом майже дві третини респондентів називають українську мову, майже для чверті респондентів таким кодом є УРЗМ і лише для восьмої частини — російська мова.

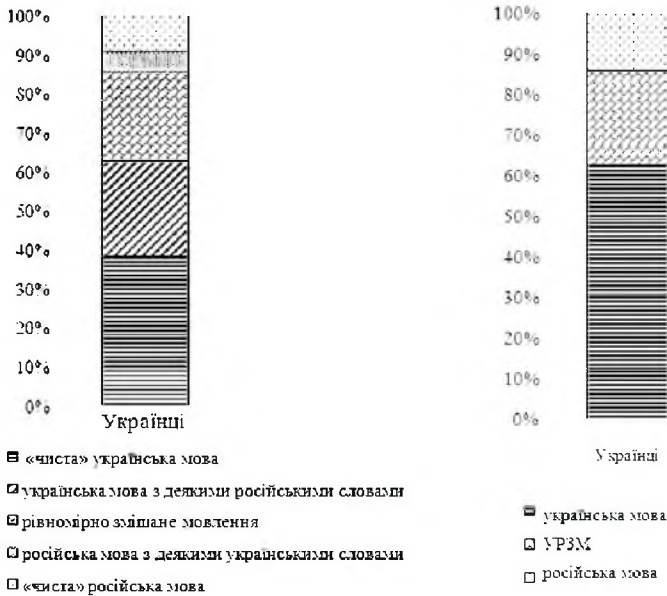

Рис. 1. Первинно використовуваний код

3. Другий погляд: за межі первинно використовуваного коду. Щодо таких мовних ландшафтів, як український (так само, як і білоруський), потрібно ставити питання не лише про мову первинного повсякденного вжитку, а й про вживання «непервинного» коду. Подібно до того, як при дослідженні мовної ситуації в Білорусі говорять про диглосію між російською мовою і білорусько-ро-

¹³ Перевага в будь-якому разі віддається тривимірній шкалі (при цьому частка УРЗМ залишається однаковою) за рахунок статистичного скорочення п'ятивимірної шкали, оскільки мовлення респондентів характеризується ними як змішане швидше за все через незначну інтерференцію або через їхню велику «обережність».

сійським змішаним мовленням (далі — БРЗМ) як домінантний момент у мовній архітектурі країни¹⁴, так і в Україні дослідники вже неодноразово наголошували на широко представленій диглосії між українською і / або російською мовами, з одного боку, та УРЗМ, — з другого¹⁵. Аналізовані в цій розвідці дані також засвідчують значне поширення УРЗМ як «Н-варіанта» (Н — «низький») порівняно з українською і / або російською мовами як «В-варіантами» (В — «високий»)¹⁶. На поставлене в анкеті (з мотивів контролю) питання «Як часто Ви вживаєте...» усі респонденти давали відповіді згідно з поданою п'ятивимірною шкалою (див. рис. 2).

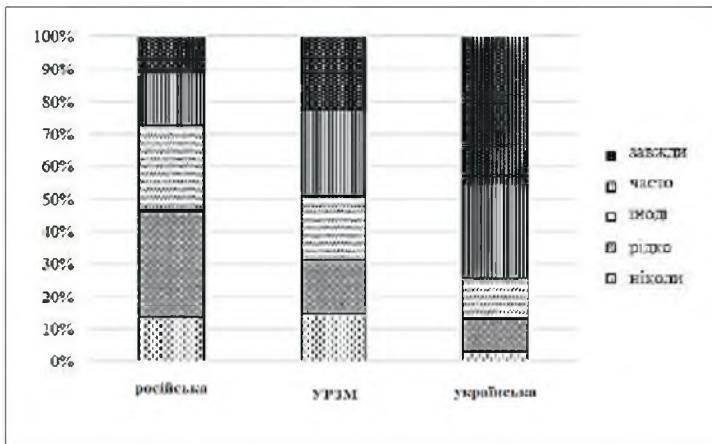

Рис. 2. Частотність використання трьох кодів

У частотності використання кодів простежується виразна ієрархія: українська мова > УРЗМ > російська мова. Три чверті респондентів (74,5 %) заявляють, що вони послуговуються українською мовою постійно або часто. Для УРЗМ цей відсоток становить половину (49,1 %), а для російської мови — добру чверть (27,6 %). І, навпаки, майже половина респондентів (46,2 %) використовує російську мову рідко або навіть узагалі її не використовує. Для УРЗМ відповідна частка становить майже третину (31,2%), а для української мови — майже восьму частину (13,3 %). Це означає, що більш ніж дві третини респондентів уживають УРЗМ, можливо, частіше, ніж «рідко» або «ніколи», тобто мова йде не лише про ту чверть, для якої УРЗМ є первинним кодом. Тільки 15 % опитуваних заявили, що вони ніколи не використовують УРЗМ. Такий самий відсоток тих, хто ніколи не послуговується російською мовою (15 %), а українську ніколи не вживають 5 %.

Залишається з'ясувати, чи використовують мовці ці три коди в певній комбінації («багатокодової»), і якщо так, то як саме (див. табл. 1).

¹⁴ Див. на основі даних опитування: *Hentschel G., Kittel B.* Weißrussische Dreisprachigkeit...; з погляду корпусної лінгвістики: *Hentschel G., Zeller J. P.* Gemischte Rede, gemischter Diskurs, Sprechertypen: Weißrussisch, Russisch und gemischte Rede in der Kommunikation weißrussischer Familien // *Wiener Slawistischer Almanach*.— 2012.— Bd 70.— S. 127–155.

¹⁵ Див., наприклад: *Taranenko O.* Ukrainisch-russischer Suržyk...— S. 284–287; *Šumarova N.* Der Suržyk im System nah verwandter Zweisprachigkeit: soziolinguistischer und linguistischer Aspekt // *Trasjanka und Suržyk*...— S. 307–326.

¹⁶ За термінологією Ч. Фергюсона, той з компонентів диглосії, що має вищий престиж, називається «мовою Н» (від англ. high — «високий»), а нижчий — «мовою Л» (від low — «низький») (див.: *Ferguson Ch. A.* Diglossia // *Word*.— 1959.— Vol. 15/ 4.— P. 325–340).

Таблиця 1

«Моно-» або «багатокодовий» напрям (часте або постійне використання)		
Код	Кількість	%
Укр.	492	36,6
Укр. / УРЗМ	333	24,8
УРЗМ	139	10,3
Рос.	128	9,5
Укр. / Рос. / УРЗМ	120	8,9
Рос. / УРЗМ	67	5,0
Укр. / Рос.	56	4,2
У цілому	1335	99,4
Відсутня відповідь	8	0,6
<i>Разом</i>	1343	100,0

Як бачимо, найбільшою групою респондентів є ті, хто вказав постійне або часте вживання виключно для української мови, — це трохи більше ніж третина з усіх опитаних. Друга за кількістю група респондентів — близько чверті опитаних — визначають постійно або часто вживаними українську мову та УРЗМ. Відповідно, близько 10 % респондентів розподіляється в таких трьох групах: по-перше, ті, хто вважає, що постійно або часто вживаним є лише УРЗМ, по-друге, ті, хто назвав тут тільки російську мову, і, по-третє, та група, де респонденти вказали, що вони постійно або часто використовують усі три коди. Дуже слабо — близько 5 % — представлені групи, де постійно або часто вживаються російська мова та УРЗМ або російська та українська мови.

Цей огляд, який стосується всього цільового ареалу, має диференціюватися далі відповідно до поділу останнього на області. Звичайно, тут пропонується також диференціація за соціальними критеріями для респондентів, наприклад такими, як освіта, професія, розміри місця проживання тощо. Утім, ареальні відмінності є найпоказовішими. Питання ж про те, як уживання досліджуваних мовних кодів корелює з ареально відмінними виявами соціальних чинників, має бути проаналізоване в наступних студіях.

4. Аналіз на основі ареальної диференціації. Надалі основну увагу буде зосереджено на актуальному вживанні кодів з позиції того, як це оцінюють респонденти. На противагу Білорусі, яка з ареального погляду є відносно гомогенною щодо пріоритетів (або «непріоритетів») у використанні трьох відповідних кодів¹⁷, стосовно України слід брати до уваги наявність значних ареальних від-

¹⁷ Див.: *Hentschel G., Kittel B. Weißrussische Dreisprachigkeit...; Hentschel G., Kittel B. Zu Sprachkompetenzen und Sprachverhalten von jungen Weißrussen und Ukrainern in Weißrussland und der Ukraine (und zu Schwierigkeiten eines solchen Vergleichs auf der Basis unterschiedlicher Erhebungen) // Wiener Slavistisches Jahrbuch.— 2014.— Bd 59/2.— S. 98–128.* Існують відмінності між білоруськими населеними пунктами, де відбувався збір даних. Однак ці відмінності полягають скоріше в різних розмірах пунктів збору даних або в ступені їх урбанізації, ніж в ареальному поділі за схемою Схід — Захід / Північний Схід — Південний Захід.

мінностей у перевагах для української або для російської мови (при цьому, як уже відзначалося вище, поза увагою лишаються крайній Захід, крайній Схід та південні області, які виходять до Чорного моря).

У зв'язку з ареальним походженням респондентів (у розумінні їхнього теперішнього місця проживання) в анкетних даних виявляються значні відмінності для всіх одинадцяти областей, хоч є між ними й певні збіги. У наведеній нижче таблиці відображено основні кількісні пропорції. Цифри в колонках охоплюють відносну частотність (%) даних респондентів щодо того, чи вживають вони самі три мовні коди (українську мову, УРЗМ, російську мову), чи ці коди можна зустріти в сім'ї та в їхньому оточенні і як саме — постійно або часто. Деякі області подано в таблиці дещо приблизно з погляду їхньої протяжності із Заходу на Схід; якщо області мають однакову географічну широту, то спочатку в списку подано ті області, які лежать південніше (див. табл. 2).

Таблиця 2

Інтенсивність використання трьох кодів в 11 областях (у %) на основі розподілу за респондентом, його сім'єю та його ширшим оточенням									
Область	Українська мова			УРЗМ			Російська мова		
	Респ.	Сім'я	Оточ.	Респ.	Сім'я	Оточ.	Респ.	Сім'я	Оточ.
Хмельницька	92,5	95,9	96,6	36,1	33,3	39,5	9,5	10,2	11,6
Вінницька	91,0	89,7	92,4	37,9	30,3	38,6	26,9	15,9	24,8
Житомирська	69,1	69,1	70,1	36,1	37,1	41,2	15,5	21,6	41,2
Кіровоградська	69,9	64,4	69,2	38,4	43,8	50,7	36,3	35,6	52,1
Черкаська	86,2	86,9	89,7	22,8	21,4	26,9	19,3	13,8	26,2
Київська	90,7	92,8	94,8	59,8	58,8	72,2	32,0	30,9	44,3
Чернігівська	84,6	84,6	84,5 ¹⁸	58,8	57,7	67,0	11,3	12,4	13,4
Полтавська	75,0	75,7	85,1	54,7	54,7	63,5	31,1	31,8	47,3
Сумська	51,0	57,1	63,3	82,7	87,8	93,9	36,7	36,7	38,8
Дніпропетровська	63,5	62,8	72,3	81,0	81,8	94,2	27,7	29,9	36,5
Харківська	24,4	26,7	32,5	45,3	46,5	44,1	69,8	68,6	69,8

Але в інтерпретації цієї таблиці важливим є передусім не так порівнювання між собою областей, як перевірка того, наскільки подібними або відмінними є дані щодо особистого використання респондентом цих мовних кодів порівняно з уживанням їх у його сім'ї та в ширшому оточенні. У більшості випадків (21 із 33) у відповідях респондентів не простежуються будь-які варті уваги відмінності між власною мовленнєвою практикою, мовленням у сім'ї та в ширшому оточенні. Ті випадки, де між мінімумом і максимумом трьох поданих показників можна виявити щонайменше 10-відсоткову різницю, виділено сірим кольором; найбільше таких випадків стосується російської мови, найменше — української. Майже без винятку різниця мінімуму / максимуму становить у подібних випадках не більше ніж 15 %. Лише в одному випадку, а саме в Житомирській області, різниця мінімуму / максимуму щодо вживання російської мови становить 25 %.

¹⁸ Значною мірою виділяється ідентичність або майже-ідентичність цих трьох показників для української мови в Чернігівській області, тому вони були перевірені. Однак основні дані в банку даних SPSS (англ. Statistical Package for the Social Sciences — статистичний пакет для соціальних наук), що їх опрацювали наші київські партнери-соціологи («SOCIS»), відповідають дійсності.

При цьому дванадцять випадків (аж до останнього щойно згаданого), у яких така різниця становить від 10 % і більше (виділено світло-сірим кольором), дають змогу виявити досить постійний факт: найвищим є показник використання згаданих кодів у ширшому оточенні респондента. Цей факт корелює з ареальним поділом: у Полтавській і Сумській областях ширше оточення послуговується українською мовою більшою мірою, ніж сім'я, як і самі респонденти. Обидві області лежать на Сході й північному сході Центру. І навпаки, за винятком Полтавської області, випадки, коли оточення послуговується російською мовою значно частіше, ніж сім'я, а також самі респонденти, простежуються на правому, західному березі Дніпра (на цьому березі лежить, звичайно, лише частина Київської області, але більша). Що ж до УРЗМ, то тут картина аналогічна.

Для з'ясування питання, який із трьох кодів у якій області і як інтенсивно використовується, в результаті розрахунків тривідсоткових даних у поданій вище таблиці (респондент, сім'я, оточення) була отримана арифметична величина, що слугує, таким чином, певним індексом поширення в ареалах того чи іншого коду, як це визначили для себе і для інших респонденти (див. табл. 3).

Таблиця 3

Інтенсивність поширення трьох кодів в 11 областях					
Область	Укр.	Область	УРЗМ	Область	Рос.
Хмельницька	95,0	Сумська	88,1	Харківська	69,4
Київська	92,8	Дніпропетровська	85,7	Кіровоградська	41,3
Вінницька	91,0	Київська	63,6	Сумська	37,4
Черкаська	87,6	Чернігівська	61,2	Полтавська	36,7
Чернігівська	84,5	Полтавська	57,6	Київська	35,7
Полтавська	78,6	Харківська	45,3	Дніпропетровська	31,4
Житомирська	69,4	Кіровоградська	44,3	Житомирська	26,1
Кіровоградська	67,8	Житомирська	38,1	Вінницька	22,5
Дніпропетровська	66,2	Хмельницька	36,3	Черкаська	19,8
Сумська	57,1	Вінницька	35,6	Чернігівська	12,4
Харківська	27,2	Черкаська	23,7	Хмельницька	10,4

Передусім слід визначити відмінності між трьома «ієрархіями вживання» в зазначених областях. Щодо української мови, то всі області, де показники частого або постійного вживання сягають близько 85 % і більше (принаймні більшої частини ареалу, як у випадках з Київською та Черкаською областями), лежать на західному березі Дніпра. Утім, у Полтавській області, що розташована на східному березі ріки, ці показники також сягають майже 80 %. Проте і в інших чотирьох областях, розташованих повністю (Житомирська, Кіровоградська) чи частково на захід (Дніпропетровська — ця область приблизно навпіл розділена Дніпром) або на північний схід (Сумська) від Дніпра, українська мова демонструє досить високі показники — від майже 60 до майже 70 % (показники для російської мови тут усюди є значно нижчими). Різко виділяється Харківська область, у якій трохи більше ніж чверть респондентів розцінюють своє використання української мови як часте або постійне (відтінки на поданій вище таблиці вказують на ці градації). Зниження показників із Заходу на Схід тут є повністю очевидним, навіть якщо його не вважати абсолютним (пор. високий показник у Київській області та значно нижчий у Житомирській, сусідній області, що розта-

пована західніше), і для всіх областей (аж до Харківської) помітно вищими є показники для української мови, ніж для російської.

Щодо російської мови, то тут різко виділяється щойно згадана Харківська область, демонструючи з відривом найвищий показник — майже 70 %. Після Харківської області виникає значний відрив у майже 30 % до другого за величиною показника (Кіровоградська область), і потім помітне неперервне зниження постійного або частого вживання російської мови від близько 40 до лише 10 %. Інші десять областей поділяються далі на три групи (пор. відтинки на поданій вище таблиці). Група з показниками близько 35 % охоплює дві області на схід від Дніпра (Сумська, Полтавська), дві на обох берегах Дніпра (Дніпропетровська, Київська) та одну область (Кіровоградська) на захід від нього. Обидві групи з найнижчими показниками представляють виключно області, які лежать на захід від Дніпра. Найнижчий показник — у найзахідній з розглянутих областей. Тут окреслюється таке саме зниження показників зі Сходу на Захід, навіть якщо його, знов-таки, не вважати абсолютним. Так, наприклад, Дніпропетровська область, яка лежить далеко на схід (так само, як і Харківська), майже не відрізняється від Житомирської, що розташована значно далі на захід.

Якщо порівняти обидві обговорювані ієрархії за допомогою «тесту кореляції» аналітичної статистики, то виявиться виразний взаємозв'язок між постійним або частим уживанням української мови і постійним або частим уживанням російської мови. Кореляція тут від'ємна, обернено пропорційна (коефіцієнт кореляції Пірсона $r = -0,844$), що відповідає протилежній за своєю тенденцією частотності використання української або російської мов, і, крім цього, значення коефіцієнта є високо значущим на рівні 1 %¹⁹. Отже, з одного боку, підтверджується, що там, де українська мова використовується значно активніше, російська мова здає позиції, і навпаки. З другого боку, слід наголосити, що українська мова в Центральній Україні (за винятком Харківської області) має все-таки повсюдно вищі, причому значно вищі, показники, ніж російська.

Не можна встановити взаємозв'язку (ні позитивного, ні негативного) між постійним уживанням української або російської мов, з одного боку, і УРЗМ, — з другого (відповідні показники коефіцієнта кореляції Пірсона становлять $-0,244$ для української мови і УРЗМ / відповідно $0,198$ для російської мови і УРЗМ, обидва показники значною мірою віддалені від кожної значущості). Це означає, що не можна робити висновків про поширеність української або російської мов у Центральній Україні на основі ступеня інтенсивності вживання УРЗМ. Хоча тут можливі вибіркові спостереження. Чітко вираженими «цитаделями» постійного або частого вживання УРЗМ є Дніпропетровська та Сумська області з показниками понад 80 %.

Подані тут дані явно не збігаються з картографічним представленням розподілу функціонування української і російської мов в Україні в «Комплексному атласі України», а також у деяких інших джерелах, що спиралися на цей атлас (див., наприклад, у німецьких журналах «Osteuropa», 2010, Bd 60/2-4; «Aus Politik und Zeitgeschichte», 2014, Bd 64/47-48). Ці дані в зазначених джерелах (незважаючи на зміст написів під відповідними картами) стосуються, однак, питань не обсягів використання мов (як, зокрема, у пропонованій тут розвідці), а

¹⁹ Коефіцієнти кореляції, тобто дані взаємозв'язку, демонструють показники від +1 до -1. При досягненні значення (мінімум на рівні 5 %) дійсні такі показники: 0 — відсутній взаємозв'язок, >0 до $\pm 0,2$ — дуже слабкий взаємозв'язок, $>\pm 0,2$ до $\pm 0,5$ — слабкий, $>\pm 0,5$ до $\pm 0,7$ — середній, $>\pm 0,7$ до $\pm 0,9$ — сильний, $>\pm 0,9$ — дуже сильний (див.: Bühl A. Einführung in die moderne Datenanalyse. — Hallbergmoos, 2014. — S. 310).

рідної мови респондентів або рівня володіння мовою²⁰ (див. про це нижче). До того ж, на цих картах, як і в багатьох інших джерелах даних щодо мовної ситуації в Україні, постає та проблема, що «суржик» ускладнює аналіз розподілу функціонування української та російської мов як мов повсякденного спілкування в Україні²¹. Це увиразнюється особливо тоді, коли УРЗМ ігнорують при опитуваннях і представленнях мов (зокрема, на картах), що ґрунтуються на цих опитуваннях. При виборі між українською і російською мовами на рішення респондентів, які використовують головним чином УРЗМ, впливає не повсякденне вживання ними відповідних мов, а інші чинники (наприклад, мовна лояльність, «рідномовне» відчуття тощо), а також просто випадковість.

Іншим питанням, відповідь на яке ми не ставили за мету цієї розвідки, є таке: УРЗМ сформувалося більшою мірою на українському чи на російському субстраті?²²

Київська, Чернігівська та Полтавська області утворюють другу потужну групу використання УРЗМ з показниками близько 60 %. Отже, центром постійного або частого вживання УРЗМ є схід і північний схід ареалу збору даних у Центральній Україні. Безсумнівний виняток тут становить Харківська область, яка є єдиним регіоном, де постійне або часте вживання російської мови виразно домінує над двома іншими кодами, а українська мова перебуває значною мірою на задньому плані. Але з погляду функціонування УРЗМ показники Харківської області є подібними до тих областей, що розташовані набагато західніше. Ці області (з показниками 44 % і 36 %) не дуже відрізняються від Харківської області (з показником 45 %). Подібна картина простежується аж до «найцентральної» області України — Черкаської — з показником лише 24 %.

Після цих розрізненнях оглядів розподілу частотності трьох кодів у цільовому ареалі йде короткий огляд сегментації областей за пріоритетами для цих трьох кодів у цілому: групування областей з увагою лише до трьох змінних величин (обсягів вживання української, російської мов і УРЗМ) на основі суто

²⁰ Див.: Комплексний атлас України.— К., 2005.— С. 54. Карта, на якій представлено мовні характеристики населення України за переписом 2001 р., має тут назву «Розподіл населення за рідною мовою», але пояснення під картою щодо відсоткового складу людуності в різних регіонах країни за цим параметром чомусь мають назви «Частка населення, що розмовляє українською мовою, по районах» і «Розподіл населення за мовою у містах» (майже всі міста країни, крім Криму і Донбасу та ще невеликої їх кількості на Сході й Півдні, забарвлено при цьому як українськомовні), хоча в питальнику до Всеукраїнського перепису 2001 р. не було питання про основну мову спілкування опитуваних, а визнавати ту чи іншу мову рідною або свідчити про володіння нею — це, як відомо, зовсім не те, що розмовляти нею в своєму повсякденному житті. У «Національному атласі України» (К., 2007) відповідне графічне представлення цілком обґрунтовано має назву «...володіє...», а не «розмовляє».

²¹ Пор. також: *Kulyk V. Gespaltene Zungen. Sprache und Sprachenpolitik in der Ukraine // Osteuropa.*— 2010.— Bd 60/2-4.— S. 392.

²² Прототип «суржику» має безперечно українське підґрунтя. Але протягом останніх 20–25 років, без сумніву, з'явилися передумови для виникнення «суржику» на російському підґрунті, зумовлені тим, що багато мовців, які перед цим орієнтувалися на російську мову (особливо на Сході), переорієнтувалися внаслідок розширення функціонування в суспільстві української мови. Наскільки УРЗМ у східніших областях є більш «російським», ніж у західніших, слід проаналізувати в подальших дослідженнях. У будь-якому разі дослідження явищ флективної морфології дають зрозуміти, що це так і є. До того ж, діалектна основа української мови в цих регіонах виявляє також більше спільних ознак з російською мовою, ніж у західніших областях (див. докладніше, зокрема: *Menzel Th. Flexivische Variation bei Verben in der weißrussisch-russischen und ukrainisch-russischen gemischten Rede // Ztschr. für Slawistik.*— 2014.— Bd 59/2.— S. 259, 262; *Менцель Т., Хентцель Г.*— Зазнач. праця.— С. 44).

візуального огляду є, звичайно, неможливим. Через це залучається так званий кластерний аналіз²³, що ілюструється за допомогою дендрограми (див. рис. 3):

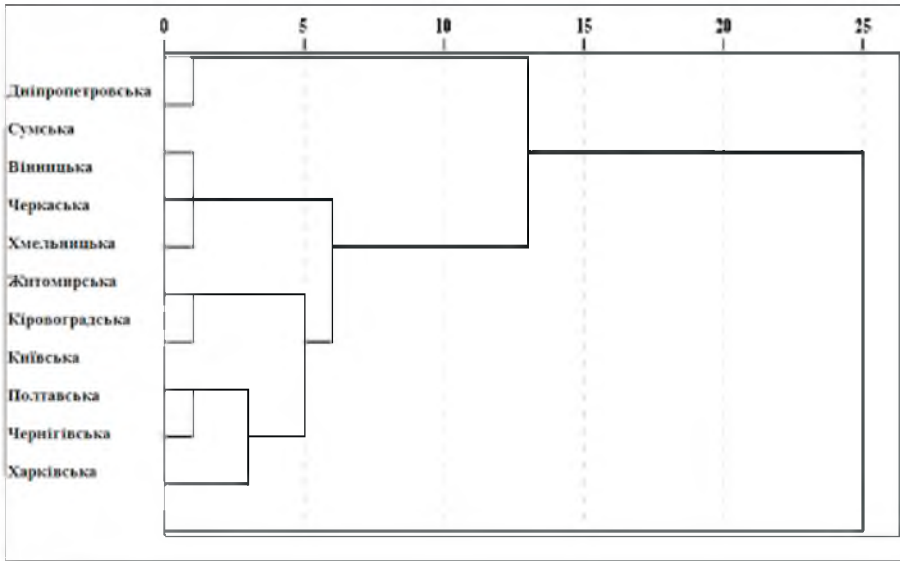

Рис. 3. Ієрархічний кластер виявлення відмінностей у використанні трьох кодів

Кластерний аналіз і дендрограма «розкладаються» (див. табл. 4).

Таблиця 4

Формування кластерів на основі частотності використання трьох кодів									
Область	Постійно / часто використовуваний			Ранжування в області			Коди і кластери		
	укр.	УРЗМ	рос.	укр.	УРЗМ	рос.	Кл5	Кл3	Кл2
Хмельницька	95,0	36,3	10,4	1	2	3	А	І	У>Р
Вінницька	91,0	35,6	22,5	1	2	3	А	І	У>Р
Черкаська	87,6	23,7	19,8	1	2	3	А	І	У>Р
Київська	92,8	63,6	35,7	1	2	3	Б	І	У>Р
Чернігівська	84,5	61,2	12,4	1	2	3	Б	І	У>Р
Полтавська	78,6	57,6	36,7	1	2	3	Б	І	У>Р
Житомирська	69,4	38,1	26,1	1	2	3	В	І	У>Р
Кіровоградська	67,8	44,3	41,3	1	2	3	В	І	У>Р
Дніпропетровська	66,2	85,7	31,4	2	1	3	Г	ІІ	У>Р
Сумська	57,1	88,1	37,4	2	1	3	Г	ІІ	У>Р
Харківська	27,9	45,3	69,4	3	2	1	Д	ІІІ	Р>У

При кластерному аналізі постійно постає питання, скільки кластерів слід припускати в одному континуумі багатьох змінних величин (тут ідеться про відповідну відносну частотність інтенсивного вживання української, російської

²³ Поп.: Bortz J. Statistik für Human- und Sozialwissenschaftler.— 6. Aufl.— Heidelberg, 2005. — S. 566–583.

мов і УРЗМ). Кластерний аналіз є так званим розвідувальним методом²⁴. Спочатку за допомогою методу ієрархій визначено оптимум припущення п'яти кластерів²⁵. Як цей метод, так і неієрархічний так званий метод кластеризації *k*-середніх демонструють ці ж п'ять кластерів. Отже, членування областей виявляє стабільність на основі різних методів. Відповідною колонкою в наведеній вище таблиці є «Кл5». За цією колонкою, а також за колонкою «укр.», другою зліва, і впорядкована ця таблиця. Але при менш глибокому аналізі можливою й також цілком придатною для надійної інтерпретації є й менша кількість кластерів, а саме три або два: колонки «Кл3» і «Кл2», розташовані праворуч.

В усіх трьох кластерних розрахунках (Кл2, Кл3, Кл5) Харків відривається від усіх інших областей, що зрозуміло з поданого вище обговорення. У цій таблиці в колонці «Кл2» Харків стоїть «самотньо», оскільки російська мова, як уже було зазначено, переважає в постійному або частому вживанні над українською, до того ж дуже виразно.

У межах другого кластера при дуальному поділі Кл2, де наскрізно проходить тенденція «українська мова > російська мова», виділяється кластер «ІІ» із Сумською та Дніпропетровською областями (отже, з двома ареально не суміжними областями). Цей кластер вирізняється тим, що УРЗМ одержав тут більшість «номінацій» у плані його постійного або частого вживання, зробивши значний відрив навіть від української мови. Тут має значення ієрархія «УРЗМ > українська мова > російська мова». Таким чином, при поділі на три групи (Кл3) Харківська область «І» має контрастувати із Сумською / Дніпропетровською «ІІ» та з іншими вісьмома областями «ІІІ».

Серед згаданих восьми областей, для яких має значення ієрархія «українська мова > УРЗМ > російська мова», відмінності виражені слабкіше, але й тут також можна виокремити ще три кластери. Кластер (А) у колонці «Кл5» або далі «КлВ (використання)» (позначення «спільного кластера використання для всіх трьох кодів», який у подальшому аналізі відіграє певну роль) утворюють три області — Хмельницька, Вінницька та Черкаська. Це центральна смуга, яка простягається від заходу до Дніпра, незначною мірою його переходячи. Тут у постійному або частому вживанні значно домінує українська мова²⁶. Кластер (Б) охоплює Київську, Чернігівську та Полтавську області. Ми простежуємо тут приблизно такі самі високі показники для української мови, як і в групі (А), але на противагу кластеру (А) — також досить високі показники і для УРЗМ. Ця група з трьох ареально суміжних областей лежить загалом на північний схід від центрального кластера (А). Кластер (В) з несуміжними областями — Житомирською та Кіровоградською — подібний у цьому плані до кластера (Б), що зменшує розрив між показниками для української мови та УРЗМ, причому показники для української мови виявляються нижчими, але все ж таки, як і в кластерах

²⁴ Тести для перевірки критерію значення, що дедалі частіше використовуються в мовознавчих дослідженнях (якщо взагалі йдеться про кількісні підрахунки), є так званими конфірматорними. Вони відхиляють або приймають висунуті раніше гіпотези, тоді як експлоративні тести мають на меті тільки реалізацію подальших робочих гіпотез, що, звичайно, передбачає можливість інтерпретації їхніх результатів.

²⁵ П'ять кластерів виділяються за допомогою як методу Ворда (англ. Ward), так і методу середнього зв'язку («average linkage»). Оптиміальне число кластерів визначається як на основі візуальної перевірки так званої дендрограми, яка унаочнює належність до кластера та відмінність між кластерами, так і за допомогою змін у певних коефіцієнтах, що вираховуються при зведенні кластерів.

²⁶ Цікаво, що УРЗМ має в обох західних областях вищі показники, ніж в абсолютно центральній — Черкаській — області, що тут не може бути пояснено.

(А) і (Б), вони лишаються доміантними. Кластер (Г) із Сумською та Дніпропетровською областями і кластер (Д) з Харківською областю чітко не виділяються не лише серед усіх інших, але й, як бачимо, між собою. Кластери відображено за допомогою діаграми розсіювання (див. рис. 4).

Наведений рисунок унаочнює результати так званого дискримінантного аналізу. Останній дає змогу перевірити, чи можна обґрунтувати попередній поділ на групи за допомогою певних ознак об'єкта дослідження²⁷. Відповідно дискримінантний аналіз можна залучати для повторної (контрольної) перевірки кластерного аналізу²⁸. У нашому випадку всі області «правильно» поєднані на основі показників трьох мов у межах відповідного кластера. На рисунку стали очевидними також і згадані подібності між кластерами (А), (Б) і (В).

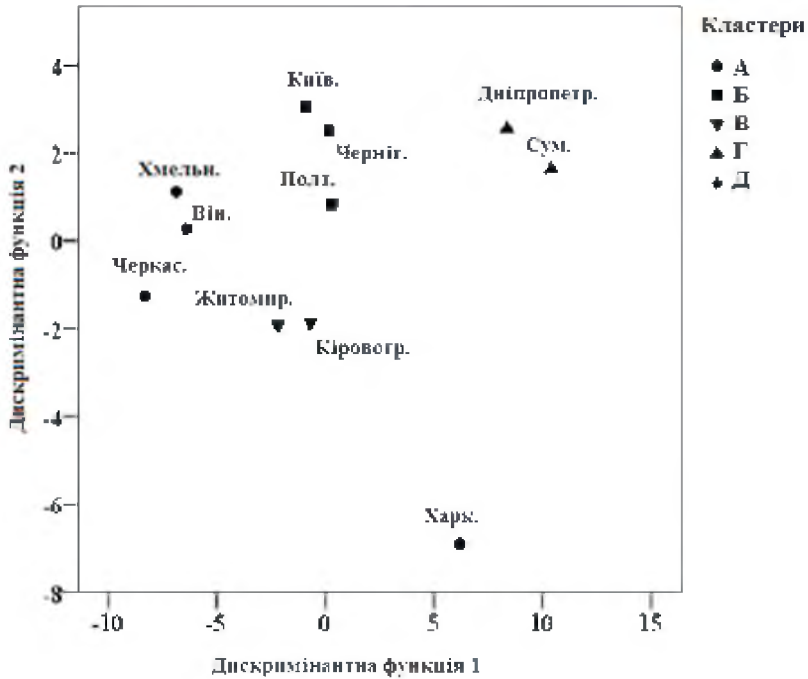

Рис. 4. Подібності й відмінності між областями

5. Мовні компетенції. Постає питання, наскільки оцінка мовних компетенцій впливає на пріоритети для кодів. Тут мова може йти, звичайно, лише про українську та російську мови (питання, як респонденти оцінюють власну компетенцію щодо УРЗМ, могло б, очевидно, роздратувати або, навпаки, звеселити їх). На відповідне питання можна було відповідати за допомогою десятивимірної шкали — від «зовсім ні» до «відмінно» (див. рис. 5 і табл. 5).

До рівня 7 показники для російської мови є більшою або меншою мірою вищими, ніж для української, потім, починаючи від рівня 8, тобто на трьох найвищих рівнях мовної компетенції, номінації для української мови стають частішими. Для наступного, ареально диференційованого аналізу потрібно трансформувати цю десятивимірну шкалу в бінарну: до рівня 7 слід говорити про «слабкіші знання», а від восьмого — про «добрі».

²⁷ Див.: Bortz J. Op. cit. — S. 605–625.

²⁸ Ibid.— S. 583.

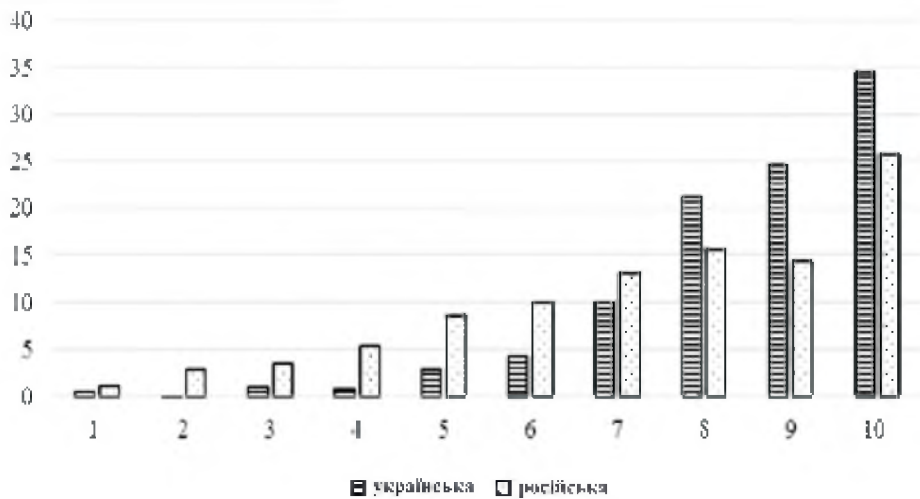

Рис. 5. Знання української та російської мов від 1 — «зовсім ні» до 10 — «відмінно»

Таблиця 5

Область	Рівень білінгвальної компетенції в областях					
	Білінгвальна компетенція				Кластери	
	обидві добре	тільки укр. мова добре	тільки рос. мова добре	обидві слабо	КлЗ	КлВ (=Кл5)
Харківська	64,0	8,1	23,3	4,7	1	Д
Київська	67,0	24,7	5,2	3,1	2	Б
Дніпропетровська	65,7	13,9	5,1	15,3	2	Г
Кіровоградська	50,7	29,5	10,3	9,6	3	В
Вінницька	49,7	33,8	9,0	7,6	3	А
Полтавська	44,6	32,4	9,5	13,5	3	Б
Сумська	43,9	38,8	5,1	12,2	3	Г
Черкаська	39,3	36,6	6,2	17,9	3	А
Житомирська	44,3	25,8	5,2	24,7	4	В
Чернігівська	36,1	49,5	2,1	12,4	5	Б
Хмельницька	33,3	51,0	3,4	12,2	5	А
Разом	48,3	31,9	7,4	12,3	—	—

На основі «самооцінної» білінгвальної компетенції респондентів до уваги береться також кластерний аналіз із п'ятьма кластерами («кластер знання» — «КлЗ»: від «1» до «5»), які слід належним чином інтерпретувати. Кластери (1) і (2) є дуже подібними: ми маємо дуже високу частку респондентів, які запевняють про їхні добрі знання української та російської мов (близько двох третин). При цьому кластер (1) з Харківською областю і кластер (2) з Київською та Дніпропетровською областями різняться саме тим, що (1) демонструє втричі більше респондентів, які вважають, що вони добре володіють лише російською мовою, ніж тих, хто добре володіє лише українською, а (2) виявляє протилежну тенденцію. Подібними є також і кластери (3) й (4): в обох наявна досить висока частка рес-

пондентів, які засвідчують добре знання обох мов (близько 45 %). Кластер (4), який позначає лише Житомирську область, відрізняється від кластера (3) з його п'ятьма областями тим, що в ньому (у 4) кількість респондентів, які не визнали за собою доброго знання жодної з двох мов, і тих, хто вбачає себе компетентними лише в українській мові, є зрівноваженою, а точніше становить близько чверті. Навпаки, у кластері (3) перші дуже виразно домінують над другими. У кластері (5), тобто в найпівнічнішій і найзахіднішій областях — Чернігівській і Хмельницькій, кількісно переважають респонденти з добрим знанням лише української мови (близько половини), але досить численними є й ті, хто має також добре знання обох мов (близько третини).

При порівнянні кластерів знання мов і їх використання (КлЗ vs КлВ) виявляється яскрава картина відповідностей. Найвиразнішою вона є в кластері 3, який охоплює області з чотирьох різних кластерів використання. Тільки Харківська область функціонує в обох розподілах цих груп однаковою мірою як особливий кластер. Висновки огляду: самооцінна компетенція щодо володіння російською та українською мовами ледве чи істотно залежить від задекларованої частотності використання трьох кодів. Аналіз кореляцій за Пірсоном (пірсонівське r) підтверджує, що існують лише слабкі або дуже слабкі, вибіркові взаємозалежності між самооцінною компетенцією в українській і російській мовах та частотністю використання трьох кодів. Позитивне оцінювання власного знання української мови слабо залежить від частого / постійного її використання ($r = 0,425$). Це ж стосується і знання російської мови та її використання ($r = 0,460$; обидва значення є високо значущими на рівні 1%). Усі інші показники кореляцій, особливо ті, що демонструють уживання УРЗМ та самооцінні знання української й російської мов, виявляють тенденцію в напрямі до нуля. Отже, ступінь усвідомленої компетенції щодо володіння українською і російською мовами має, у найкращому разі, маргінальний вплив на частотність використання кодів.

6. До потенційної суб'єктивності суджень про мововжиток. Опитування, подібні до тих, що описані тут, та їх інтерпретації ґрунтуються, звичайно, багато в чому на суб'єктивних судженнях. Першим релевантним моментом суб'єктивності є, безперечно, здатність з боку респондентів до розмежування УРЗМ і української та / або російської мов. Можливим є, наприклад, те, що окремих респондент усе ще співвідносить свій власний ідіолект з українською або російською мовами, хоча мовознавець співвідніс би його вже з УРЗМ ²⁹.

²⁹ Для лінгвістики це є не лише емпіричним, але також і комплексним теоретичним завданням, як це було представлено для БРЗМ (див.: *Hentschel G. Zur weißrussisch-russischen Hybridität in der weißrussischen «Trasjanka» // Slavistische Linguistik 2006/2007 [Slavistische Beiträge, Bd 464] / P. Kosta, D. Weiss (Hrsg.)— München, 2008.— S. 169–219; пор. також: Hentschel G., Zeller J. P., Tesch S. Das Oldenburger Korpus zur weißrussisch-russischen gemischten Rede: OK-WRGR.— Oldenburg, 2014.— <http://www.uni-oldenburg.de/ok-wrgr/>). У конкретних актах мовлення певної особи або навіть в окремих дискурсах (фрагментах дискурсів) цієї ж особи може бути важко відмежувати УРЗМ від (легко й спонтанно) інтерферованого російською мовою українського мовлення. Утім, відштовхуючись від базової дефініції (при нашому підході приблизно так: наявність слідів української і російської мов на різних структурних рівнях та часте повторювання цих же «слідів» як ознак конвенціоналізації), можна досить добре виокремлювати типове УРЗМ (типовий «суржик») та описувати його з погляду інтенсивності впливів російської мови (див.: *Hentschel G. Zwischen Variabilität und Regularität...— S. 63–99*). Відсутність чітких меж у класифікації мовлення жодним чином не слід розуміти як принципову неможливість констатації наявності УРЗМ у тому чи іншому конкретному випадку.*

Допустимим є й протилежний випадок, коли респонденти співвідносять свій ідіолект з УРЗМ, оскільки вони відчують, що він не відповідає еталону української або російської мов, з яким вони знайомі із засобів масової інформації. Наші дані на матеріалі білоруської мови³⁰, де оцінки відібраних респондентів щодо власного коду певним чином урівноважуються мовним матеріалом, усе-таки свідчать про те, що респонденти, які стверджують про себе, що вони спілкуються в неформальних контекстах БРЗМ, а в офіційних, навпаки, — російською мовою, відображають цю оцінку в інтерв'ю, які з ними проводилися. Їхнє мовлення було російським особливо на початку інтерв'ю (якщо навіть і з сильною фонетичною інтерференцією з боку білоруської мови); при подальшому ж перебігу інтерв'ю частка змішаного мовлення значно зростала. Отже, можна припустити, що вузьке й широке розуміння таких змішаних варіантів, як БРЗМ і УРЗМ, в окремих респондентів майже вирівнюється. У будь-якому разі при сьогоденньому стані досліджень цього не можна додатково перевірити в методологічному і теоретичному плані³¹.

Подальший момент суб'єктивності міг би полягати у впливі сили відчуття респондентами української самобутності (на тлі, зрозуміло, насамперед російської етнічності, мови, культури і т. ін.). В оцінюванні впливу цього чинника в межах усього українського простору загалом виходять з констатації його зниження в напрямі із Заходу на Схід і Південь країни³². Не останньою чергою у зв'язку з часом проведення збору соціологічних даних для цього дослідження в липні 2014 року, тобто після відомих подій на Майдані незалежності в Києві наприкінці 2013 — на початку 2014 років, а особливо після російської окупації Криму, можна припустити б, що українська мова (особливо, але не тільки на Заході) фігурувала у відповідях респондентів дещо частіше, а російська — рідше, ніж це було б справді обґрунтовано реальним станом речей. Крім того, оскільки УРЗМ («суржик») негативно оцінюють у національно зорієнтованих колах української громадськості (пор. вище в п. 1), це також могло мати певний вплив на відповідну категорію респондентів, тому його могли подавати у своїх відповідях, особливо в західних областях, менше, ніж це є насправді. Загроза небажаного впливу цих моментів на об'єктивність опитування не в останню чергу мала бути нейтралізована тим, що питання ставилися не тільки про мовну практику самих респондентів, але й про вживання мови в їхній сім'ї та особливо в їхньому ширшому оточенні (див. вище).

«Самовідмежування» українців від росіян потребує перевірки на основі заявленої респондентами згоди або незгоди щодо трьох висловлень, які виділяють самобутність українців у їхньому національному, етнічному та культурному самовідчутті. Перше висловлення — це «Українці утворюють власну націю», друге — «Українці є частиною російського народу», третє — «Українська і російська культури відрізняються одна від одної» (див. табл. 6, 7, 8, упорядковані за кластерами використання — КЛВ).

³⁰ Див.: *Hentschel G. Zwischen Variabilität und Regularität...*

³¹ Нині готується широке дослідження градації різних «гібридних» висловлень з контрольовано варійованими українськими / відповідно білоруськими й російськими компонентами з увагою до квалітативних і квантитативних аспектів, тобто йдеться про дослідження в розумінні «перцептивної соціолінгвістики».

³² Пор., наприклад: *Лозинський Р. М. Мовна ситуація в Україні.* — Л., 2008. — С. 49–85; *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом.* — К., 2008. — С. 144–147.

Таблиця 6

Сприйняття висловлення «Українці утворюють власну націю»						
КлВ	Область	Повністю згоден %	Скоріше згоден %	Скоріше не згоден %	Абсолютно не згоден %	Відмова від відповіді %
А	Вінницька	79,3	16,6	2,1	1,4	0,7
А	Хмельницька	74,8	17,0	4,1	0,7	3,4
А	Черкаська	73,1	20,0	4,1	2,8	0,0
Б	Київська	84,5	9,3	1,0	0,0	5,2
Б	Полтавська	78,4	11,5	4,7	0,7	4,7
Б	Чернігівська	93,8	3,1	0,0	3,1	0,0
В	Житомирська	79,4	18,6	0,0	0,0	2,1
В	Кіровоградська	71,9	19,9	0,7	0,7	6,8
Г	Дніпропетровська	81,0	14,6	3,6	0,7	0,0
Г	Сумська	68,4	16,3	11,2	0,0	4,1
Д	Харківська	77,9	11,6	3,5	3,5	3,5
	<i>Разом</i>	78,0	14,9	3,2	1,2	2,8

Таблиця 7

Сприйняття висловлення «Українці є частиною російського народу»						
КлВ	Область	Повністю згоден %	Скоріше згоден %	Скоріше не згоден %	Абсолютно не згоден %	Відмова від відповіді %
А	Вінницька	2,8	16,6	8,3	71,0	1,4
А	Хмельницька	1,4	8,2	21,8	62,6	6,1
А	Черкаська	4,8	15,2	8,3	65,5	6,2
Б	Київська	2,1	3,1	24,7	58,8	11,3
Б	Полтавська	2,0	10,1	20,9	64,2	2,7
Б	Чернігівська	7,2	29,9	10,3	47,4	5,2
В	Житомирська	0,0	10,3	9,3	73,2	7,2
В	Кіровоградська	2,1	9,6	26,7	51,4	10,3
Г	Дніпропетровська	3,6	16,8	35,0	40,1	4,4
Г	Сумська	5,1	14,3	24,5	49,0	7,1
Д	Харківська	16,3	14,0	18,6	44,2	7,0
	<i>Разом</i>	3,9	13,3	19,1	57,7	6,0

Загалом можна констатувати, що результати відповідей на обидва перші питання підтвердили високе національне й етнічне відчуття самотності представників Центральної України. При запитанні щодо самотності української нації схвалення (приблизне або повне) сягає близько 90 %, причому вираження повного схвалення перевищує всюди як мінімум у чотири рази стримане схвалення. Фактично протилежне за змістом висловлення: «Українці є частиною російського народу» — безперечно, не заперечувалося настільки, наскільки схвалювалася констатація самотності української нації. Утім, показники схвалення стосовно належності до російського народу коливаються тут від 4 % до 37 %, причому постійно — аж до Харківської області — стримане схвалення

переважає повне в багато разів. Але ця згода щодо належності до російського народу є, попри все, думкою меншості. Слід відзначити, що і в Харківській області, де переважає використання російської мови, чотири з п'яти респондентів підтверджують національну самотність українців, а три з п'яти — етнічну.

Таблиця 8

Сприйняття висловлення «Українська і російська культури відрізняються одна від одної»						
КлВ	Область	Повністю згоден %	Скоріше згоден %	Скоріше не згоден %	Абсолютно не згоден %	Відмова від відповіді %
А	Вінницька	65,5	21,4	11,0	2,8	1,4
А	Хмельницька	38,1	37,4	13,6	2,0	8,8
А	Черкаська	23,4	22,8	34,5	11,7	7,6
Б	Київська	15,5	50,5	15,5	8,2	10,3
Б	Полтавська	29,1	37,8	16,2	11,5	5,4
Б	Чернігівська	15,5	35,1	23,7	15,5	10,3
В	Житомирська	20,6	29,9	41,2	2,1	6,2
В	Кіровоградська	37,0	30,8	13,0	2,7	16,4
Г	Дніпропетровська	37,2	38,7	16,1	4,4	3,6
Г	Сумська	38,8	37,8	16,3	6,1	1,0
Д	Харківська	43,0	34,9	17,4	3,5	1,2
	<i>Разом</i>	<i>34,1</i>	<i>33,7</i>	<i>19,1</i>	<i>6,3</i>	<i>6,8</i>

Не таким однозначним, тобто більш відмінним в ареальному плані, є ставлення до висловлення «Українська і російська культури відрізняються одна від одної». Двома областями з найвищим і найвиразнішим схваленням стосовно культурної інакшості українців і росіян є Вінницька з кластера використання (А) та Харківська з діаметрально протилежного кластера (Д). У східній частині Центру — в Сумській та Дніпропетровській областях (Г) — також, подібно до Хмельницької області з кластера (А), схвалення є значно частішим, ніж заперечення. Однак разом із Житомирською (В) та Черкаською (А) областями, тобто ареалами, однозначно зорієнтованими в мовному плані на українську мову, є також дві області, де взаємоврівноважуються схвалення і заперечення щодо культурної відмінності між українцями й росіянами. Отже, у цілому культурна відмінність оцінюється не зовсім так виразно, як національна та етнічна. Проте більшість приймає її як дану.

Для всіх трьох обговорюваних висловлень тест кореляцій Пірсона не виявив жодних істотних взаємозв'язків між відповідним ставленням і частотністю вживання кодів, оскільки всі значення містяться між $\pm 0,2$ і, таким чином, можуть не братися до уваги як незначущі.

Насамкінець респонденти зіставили два запитання: чи становлять російська мова і/або змішане мовлення (УРЗМ) загрозу для української культури? Перед нами результати їхньої згоди і незгоди з поставленими запитаннями (див. табл. 9 і табл. 10).

Якщо оцінювати в середньому, то це висловлення скоріше не схвалюється — у співвідношенні приблизно два до одного. Найбільшою мірою його заперечен-

ня засвідчує Харківська область, де справді простежується найвища — зі значним відривом — частотність використання російської мови (Д). Чітке заперечення наявне також у кластері використання (Г), де, щоправда, у використанні переважає не російська мова, а УРЗМ і українська мова поступається у використанні перед російською. У кластері використання (А) ставлення коливається від зрівноваженого до дещо негативного. Найбільша згода несподівано виявляється в Київській області. Звичайно, місто Київ іноді називають «російськомовним Львовом», тобто патріотично українським, незважаючи на пріоритети у використанні російської мови (які, можливо, сьогодні вже менше виражені). Це може мати вплив і для всієї області.

Таблиця 9

Сприйняття висловлення «Російська мова становить загрозу для української культури»						
КлВ	Область	Повністю згоден %	Скоріше згоден %	Скоріше не згоден %	Абсолютно не згоден %	Відмова від відповіді %
А	Вінницька	24,1	16,6	11,0	46,2	2,1
А	Хмельницька	30,6	18,4	19,0	23,8	11,7
А	Черкаська	23,0	13,8	20,7	30,3	16,5
Б	Київська	40,2	16,5	18,6	8,2	8,1
Б	Полтавська	12,2	15,5	26,4	37,8	0,0
Б	Чернігівська	23,7	22,7	33,0	20,6	9,3
В	Житомирська	16,5	4,1	45,4	24,7	24,0
В	Кіровоградська	11,0	13,7	30,8	20,5	6,8
Г	Дніпропетровська	11,7	12,4	32,1	38,7	5,1
Г	Сумська	4,1	11,2	28,6	45,9	10,2
Д	Харківська	3,5	5,8	31,4	58,1	1,2
	<i>Разом</i>	<i>18,5</i>	<i>14,1</i>	<i>26,1</i>	<i>32,2</i>	<i>9,1</i>

Таблиця 10

Сприйняття висловлення «УРЗМ є загрозою для української культури»						
КлВ	Область	Повністю згоден %	Скоріше згоден %	Скоріше не згоден %	Абсолютно не згоден %	Відмова від відповіді %
А	Вінницька	18,6	26,9	17,9	34,5	2,1
А	Хмельницька	16,3	27,9	25,2	10,2	20,4
А	Черкаська	20,7	18,6	26,2	21,4	13,1
Б	Київська	32,0	27,8	14,4	10,3	15,5
Б	Полтавська	21,6	27,0	21,6	18,2	11,5
Б	Чернігівська	8,2	26,8	30,9	28,9	5,2
В	Житомирська	46,4	14,4	26,8	4,1	8,2
В	Кіровоградська	13,7	24,7	24,0	13,0	24,7
Г	Дніпропетровська	13,9	16,8	35,8	30,7	2,9
Г	Сумська	3,1	20,4	31,6	41,8	3,1
Д	Харківська	4,7	7,0	43,0	37,2	8,1
	<i>Разом</i>	<i>18,1</i>	<i>22,3</i>	<i>26,4</i>	<i>22,3</i>	<i>10,9</i>

Ці показники щодо уявної загрози з боку УРЗМ не є відмінними від тих, що стосуються російської мови. У цілому переважає заперечне ставлення, хоча дещо слабкіше виражене, ніж у випадку з російською мовою: п'ять до чотирьох. Це й не дивно, оскільки УРЗМ («суржик») багато хто сприймає як ознаку «безкультур'я». На це запитання Житомирська область (В) демонструє найвищу міру згоди, вищу навіть за Київську область (Б). Харківська область (Д) знову виділяється за цілковито переважним запереченням. Сумська область (Г), де код УРЗМ є доміантним, є найближчою до неї, а Дніпропетровська (також Г) — не такою близькою.

В обох тестах, які надають дані щодо ставлення мовців до їхніх мовних кодів, повністю відображаються кластери використання (Д) і (Г): там, де є хоч найменші застереження щодо російської мови та УРЗМ, очевидним є також один із двох кодів доміантний. На противагу цьому в кластерах (А), (Б) і (В) картина є дифузною. У деяких областях спостерігаються виразні застереження, особливо в Київській області (подібний ефект вираженого відчуття загрози для білоруської культури з боку російської мови та БРЗМ описано для білоруської столиці Мінська³³). Але в більшості випадків ні російська мова, ні УРЗМ не розглядаються як загроза для української культури. Тест кореляцій за Пірсоном демонструє лише незначущі значення між $\pm 0,2$, тобто відсутність взаємозв'язків.

Отже, можна виходити з того, що ні можливе відчуття культурної загрози для України з боку російської мови або УРЗМ, ні усвідомлення національної, етнічної та культурної самотності українців не мають істотного впливу на судження респондентів щодо поширення української, російської мов і УРЗМ у їхньому житті. Подібні суб'єктивні ставлення, отже, ледве чи могли мати вплив на наш аналіз щодо обсягу використання трьох мовних кодів.

7. Висновки. Щодо широти функціонування української мови в комунікативному просторі всієї України говорять звичайно про спадну градацію Захід — Схід, якщо навіть не про поділ Захід — Схід. Така картина, безперечно, надто спрощена й може бути модифікована і/або уточнена на основі щойно описаних відношень між мовними кодами в різних регіонах країни.

Насамперед слід відзначити, що в межах усього цільового ареалу, тобто в Центральній Україні в розширеному розумінні, у користуванні окремих осіб перебувають усі три коди: є лише невеликі групи мовців, які стверджують, що вони ніколи не використовують той або інший код. Стосовно ж частого або постійного використання цих кодів, то в цільовому ареалі розширеної Центральної України можна виокремити трохи більше третини респондентів як «монолінгвальних» за тенденцією своєї мовної поведінки носіїв української мови і чверть тих, хто практикує (очевидне) диглосійне паралельне вживання української мови та УРЗМ. Кожен десятий, відповідно, «монолінгвально» зорієнтований на УРЗМ і/або на російську мову. Такою ж мірою кожен десятий з опитаних у більш чи менш однаковому обсязі використовує всі три коди.

Українська мова переважає, таким чином, досить виразно; її також майже повсюдно респонденти називають як «рідну мову» — «першу» (86 %) або «другу» (11 %). Називання української мови як первинно використовуваної та як мови першої соціалізації є, однак, у середньому значно меншим (трохи більше 60 %). Це вказує на те, що символічне значення української мови лишається сьогодні більшим, ніж практичне, що у випадку з білоруською мовою виявляється ще сильніше³⁴.

³³ Див.: Hentschel G., Kittel B. Weißrussische Dreisprachigkeit...

³⁴ Пор.: Hentschel G., Kittel B. Weißrussische Dreisprachigkeit...

При цьому центральноукраїнський (у широкому розумінні) мовний простір жодним чином не можна вважати однорідним з погляду явного обсягу використання цих трьох кодів. Областю, яка виразно відрізняється від інших, є Харківська, що лежить на північному сході: її відмінність полягає в тому, що тут російська мова визнається найчастіше використовуваним кодом — з великим відривом від УРЗМ і ще з більшим відривом від української мови. При цьому слід наголосити, що ця відмінність жодним чином не пов'язана з принципово іншим ставленням респондентів регіону до питання культурної, етнічної та національної незалежності українців від росіян. Такий погляд на українську самобутність переважає, отже, навіть у Харківській області з її виразною преференцією для російської мови в повсякденному вжитку.

В усіх інших областях респонденти називають українську мову значно частіше, ніж російську. Звичайно, у Сумській і Дніпропетровській областях українська мова явно відходить на задній план перед УРЗМ. Обидві області, як і Харківська, розташовані в східній частині обстежуваного ареалу, де значення української мови в щоденному вжитку є нижчим, ніж у його центральній і західній частинах, але в них вона стоїть за вживаністю перед російською мовою. Отже, переважна російськомовність Дніпропетровської області, що її часто припускають, є абсолютно сумнівною. За винятком Харківської області, майже неможливо при цьому визначити для української мови градацію Схід — Захід, натомість можна виявити диференціацію центру (у широкому розумінні) і периферії. На центральній лінії Захід — Схід від Хмельницької області через Вінницьку, Черкаську та Київську до Полтавської можливим є встановлення незначних відмінностей, але вони не дають підстав припускати неперервне зменшення значення української мови. Можна встановити, що, з одного боку, Житомирська й Сумська області (несуміжні), які лежать північніше цієї лінії, і, з другого боку, південні (суміжні) Кіровоградська і Дніпропетровська області демонструють значно менші показники.

Щодо називання російської мови та УРЗМ як часто або постійно вживаного коду, то існують виразніші відмінності на осі Захід — Схід у сенсі зниження частотності зі Сходу на Захід. При цьому окремі області не вписуються «бездоганно» в цю схему, коли, наприклад, найсхідніша Харківська область демонструє лише середній показник для УРЗМ (при максимальній частотності російської мови) або північно-центральна Чернігівська область — один із найнижчих показників щодо використання російської мови (при досить високому показнику для УРЗМ).

Наведена нижче схематична карта Центральної України ілюструє загальну конфігурацію широкого використання трьох кодів. Вона ґрунтується на кластерному аналізі, який урахував дані стосовно трьох кодів у цілому (загальні кластери використання). Тут відображено одночасно значення опозицій Захід — Схід і центр — периферія (величина клітинок при цьому не має значення) (див. рис. 6).

Оцінка частотності використання трьох кодів дає змогу визначити лише надзвичайно слабкі взаємозв'язки з явним знанням обох літературних мов. Тільки Харківська область знов-таки дещо вирізняється на цьому фоні, оскільки тут є значно більше людей, які володіють добре лише російською мовою, ніж тих, хто може добре розмовляти лише українською мовою. Звичайно, дві третини респондентів вважають, що вони добре володіють обома мовами; це становить другий за величиною показник узагалі. Однак майже три чверті респондентів використовують тут російську мову, а українську мову широко вживає ледве чверть опитаних.

		Чернігівська (Б)	Сумська (Г)	
	Житомирська (В)	Київська (Б)		
Хмельницька (А)	Вінницька (А)	Черкаська (А)	Полтавська (Б)	Харківська (Д)
		Кіровоградська (В)	Дніпропетровська (Г)	

Чорний шриффт: Українська мова переважає над УРЗМ і російською мовою

Підкреслено: УРЗМ переважає над українською та російською мовами

Білий шриффт: Російська мова переважає над УРЗМ та українською мовою

Рис. 6. Схематична карта відмінностей в обсягах використання трьох кодів.

Часте або навіть постійне використання УРЗМ (як і російської мови) дозволяє визначити градацію Схід — Захід, навіть якщо вона має деякі відхилення. Якщо в областях, які лежать (принаймні переважно) на схід від Дніпра, вживання УРЗМ засвідчило близько половини або навіть значно більше респондентів, то в західніших областях (за винятком Черкаської в середині країни) цей відсоток становить мінімум третину. Це високі показники, особливо якщо взяти до уваги те, що спосіб формулювання питання в цьому опитуванні визначив вибір скоріше вужчого розуміння УРЗМ. УРЗМ надзвичайно поширене у всьому досліджуваному ареалі³⁵ і має, очевидно, певний «прихований престиж» у розумінні Дж. Чемберса і П. Традгілла³⁶. Принаймні, більшість опитаних не вбачає в УРЗМ (і ще менше в російській мові) загрози для української культури, а з висловленням «Змішаною мовою найкраще виражати почуття» погоджується навіть у західній Хмельницькій області кожен четвертий респондент, у східній Сумській — три з чотирьох. Це є виразною вказівкою на те, що УРЗМ на широкх просторах Центральної України є досить «природним» мовним кодом.

G. HENTSCHEL, O. O. TARANENKO

LANGUAGE LANDSCAPE OF CENTRAL UKRAINE: UKRAINIAN, RUSSIAN, «SURZHYK» (use — language competence — national positioning)

The article addresses the language situation in central parts of Ukraine, based on a survey of 1,400 respondents in cities within the respective districts. The focus lies on «Surzhyk», the Ukrainian-Russian mixed speech, in particular on the usage of this variety in comparison with Ukrainian and Russian as well as on specific attitudes towards the three varieties held by people in the selected districts. Concerning the strength of Ukrainian usage in everyday life – according to respondents' estimations – only a gradual and on the whole not very strong west-east divide can be observed, but a surprisingly clearer decline from the centre to the north (Belarusian and Russian border) and to the south (Ukrainian Black Sea districts). The strength of both Surzhyk and Russian usage, however, does show a clearer east-west decline. All in all, Ukrainian is dominant, with the exception of three districts in the eastern central region: within these three areas, Russian or Surzhyk dominate. The declared preferences of the respondents for the three codes do not correlate with their reported competence in Ukrainian and Russian. Given the current military conflict between Russia and Ukraine, Ukrainian respondents were also questioned about the relationship between language usage and their position towards Russia and the Russians. The majority consider themselves an independent entity: most strongly with regards to «nationality», slightly less pronounced as an «ethnic group» and weakest (but still in the majority) in regard to «culture». No relationship to the choice of code in everyday life could be identified. A further question established how relaxed Ukrainians are about the usage of Russian and Surzhyk that on the whole are not perceived as a threat to Ukrainian culture. Therefore, no trace of a language conflict or even «language war» within the population can be found.

Key words: language situation in Ukraine, Ukrainian-Russian bilingualism, Ukrainian-Russian «surzhyk», language attitudes, language identity.

³⁵ Див., наприклад, дослідження про досить значне поширення УРЗМ серед молоді в межах Київської області: *Tarasenko B.* Surzhyk: Besonderheiten des Mischens der ukrainischen und der russischen Sprache im Bezirk Kiev // *Trasjanka und Surzhyk...* — S. 343–350.

³⁶ Див.: *Chambers J. K., Trudgill P.* Dialectology. — Cambridge, 1998. — P. 86–87.